

Розділ VI. Особливості та проблеми перехідної економіки

Тема 19. Економічна система соціалізму: теорія і практика

СРСР – це держава, яка побудувала свою систему на найвеличніших помилках, що коли-небудь робилися в сфері політекономії
(Фрідріх Візер)

Тільки з однієї системи людство дуже довго не зможе вибратися – із Сонячної.
(Станіслав Лец)

1. Ідейно-теоретичні основи переходу до соціалізму.
2. Основні теоретичні положення марксистсько-ленінського вчення про соціалістичне суспільство.
3. Сутність та основні характеристики адміністративно-командної системи:
 - а) планування;
 - б) розміщення ресурсів;
 - в) положення підприємств;
 - г) ціноутворення;
 - д) дефіцит: прихована інфляція та вимушені заощадження;
 - е) відсутність стимулів, примушення до праці;
 - є) тіньова економіка;
 - ж) бартерна торгівля і неконвертована валюта.
4. Ознаки соціалістичного господарювання в сучасній змішаній економіці

Література

1. Мизес Л. Антикапиталистическая ментальность. В кн.: Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. - М., 1993. (3).
2. Хайек Ф. "Дорога к рабству" / Новый мир. 1991., № 7, 8. (2, 3).
3. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. М., 1993. Гл. 40 (2, 3).
4. Барр Р. Политическая экономия: В 2-х тт. М., 1995. Т. 1. С. 597-604 (Зг). Т. 2. С. 256-262 (Зе), 265-268 (Зв), 734-743 (Зж).
5. Курс экономической теории. Учебное пособие / Под ред. М.Н.Чепурина, Е.А.Киселевой. Киров, 1995. Гл. 23 (1а, 2, 3).
6. Экономика: Учебник / Под ред. А.С. Булатова. М., 1994. 2-е изд. М., 1997. Гл. 1 §1 (3).
7. Душанич Т.Н., Душанич И.Б. Экономика переходного периода. М., 1996. Гл. 1 §1 (1,2), §2 (3). Гл. 2 §2 (4).
8. Политэкономия. Учебник для вузов / Под ред. В.А. Медведева. М., 1989. Гл. 6 §4 (1а). Гл. 8, 11 (1в).

Останній розділ курсу присвячений проблемам перехідної економіки.

Таким чином, теоретичні проблеми, що були розглянуті в попередніх темах, прилаштовуються до актуальних питань українського сьогодення. Розгляд проблем і напрямків економічних реформ слід почати з аналізу тієї економічної системи, що панувала в країні протягом десятиріч.

Ідейно-теоретичні основи переходу до соціалізму

Марксистську економічну концепцію суспільно-економічної формації відрізняє безмежна впевненість в безваріантності суспільного розвитку. Напевно, і в цьому випадку довела свою недоречність екстраполяція далеко на майбутнє навіть геніальних думок.

Дана концепція являє собою абсолютизацію дійсності, що аналізувалася К.Марксом. Відсутнє навіть припущення, що суспільний розвиток може піти за іншою схемою і капіталізм не повторить долі феодалізму. Хоча класиками не лишилися непоміченими принципово нові явища, що суттєво вплинули на подальший розвиток (поява акціонерних товариств, зростання сили профспілок, еволюція кооперативної власності), вони не змінили основних висновків. Капіталізму було відмовлено в можливості еволюції, наявності внутрішніх джерел розвитку.

Розвиток марксизму на початку ХХ ст. можна умовно представити у вигляді трьох течій.

1. Німецький соціал-демократ Е.Бернштейн (1850-1932) (за радянською термінологією ревізіоніст) незабаром після смерті Ф.Енгельса (1820-1895) виступив з критикою деяких основних положень марксизму. Йому вдалося відчути і зрозуміти тенденції, що лише народжувалися, але обіцяли стати домінуючими в недалекому майбутньому. Бернштейн вказує на радикальні зміни, що відбулися в капіталістичному суспільстві – зростання значення демократії, кооперації, профспілок, розширення кола власників. Його вчення – це “марксизм мінус революція”, замість руйнуючої революційності він пропонує політику “малих справ”. Його відомий афоризм: “Рух – все, мета – ніщо”. (Порівняйте з гаслом сучасного Соціалізму “Соціалізм – це метод рішення нагальних проблем, це шлях, а не мета”).
2. Ортодоксальний марксист К.Каутський (1854-1938) теоретично виступав за пролетарську революцію, але за умовою збігу певних обставин. Він наполягав на дотриманні основних марксистських положень, вказував на незрілість передумов для пролетарської революції. За словами В.І.Леніна, він був марксистом на словах, лакеєм буржуазії насправді.
3. Сам В.І.Ленін (1870-1924) відійшов від марксизму, лише не праворуч, як Бернштейн, а ліворуч. Він відмовляється від деяких важливих положень марксизму - про перемогу соціалізму одночасно в найбільш розвинутих країнах світу, перехід до наступної суспільно-економічної формації лише після повного розвитку попередньої, революції як явища, що доробляє справи, які вже підготовлені еволюційним розвитком. В.І.Ленін відкриває новий закон капіталізму – нерівномірності економічного і політичного розвитку. Якщо К.Маркс передбачив капіталістичному суспільству загибель,

Ленін характеризує сучасний йому імперіалізм як “вмираючий та загниваючий”. І намагається довести це на практиці.

Питання про відповідальність марксизму за подальшу долю соціалістичних економік правомірне лише із врахуванням того, наскільки послідовно були застосовані основні положення марксизму.

На думку багатьох дослідників, соціалізм, що був побудований в Радянському Союзі, лише зовні був концепцією західного походження. Особливості слов'янського менталітету – стихійний колективізм, тяжіння до входження в певне угруповання, побоювання індивідуальної відповідальності, несприймання демократичних ідей – сприяли закріпленню марксистських ідей в суспільстві. За словами М.Бердяєва, “Інтереси розподілу і зрівняння в свідомості і почуттях... завжди домінували над інтересами виробництва й творчості”.

Основні теоретичні положення марксистсько-ленінського вчення про соціалістичне суспільство

Ліквідація приватної власності

За “Маніфестом комуністичної партії”, комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності. Саме приватна власність на засоби виробництва є основною причиною експлуатації, привласнення доданої вартості, економічних криз і всіх інших негараздів капіталістичного суспільства.

Оскільки приватна власність (і відокремлення на цій основі товаровиробника) є однією з причин виникнення товарного виробництва, нова формація прогнозувалася виключно як суспільство без ринкових відносин. Разом із ліквідацією приватної власності зникають ринок, товар, гроші, ціни, кредит та інші атрибути ринкового господарства.

Введення режиму “воєнного комунізму” було обумовлено в першу чергу спробою на практиці побудувати нове суспільство на основі марксистської доктрини. Відомо, що ця спроба безпосереднього переходу до соціалізму зустріла серйозний опір, перш за все селянства. Нова економічна політика вважалася тактичним відступом. З часом в СРСР сталося майже тотальне одержавлення економіки, власності. 92 % засобів виробництва перебували у власності держави й ними розпоряджалися загальносоюзні міністерства й відомства.

Централізоване планування

Найважливішою рисою соціалістичної економіки є планування з центру. Відомо, що в умовах командної економіки стимулювання робітників, зростання ефективності господарювання забезпечується за допомогою конкуренції. Конкуренція забезпечує дію закону вартості й вимір результатів праці. Вона сприяє визначенню потрібних обсягів виробництва товарів і надання послуг.

За умов соціалістичної економіки облік праці та її наслідків передбачався в безпосередньому вимірі робочим часом. Центр повинен був визначати розумні потреби і необхідний обсяг благ для їхнього задоволення. Ці обсяги в якості завдання отримували виробничі колективи, а їхнє виконання оцінювалося все тим самим центром (адміністрацією). Через подібний устрій ця система з часом отримала назву адміністративно-командної.

На практиці не вдалося повністю позбутися товарно-грошових відносин. Але центр встановлював і регулював оплату праці, ціни (а через них фактично і прибуток підприємств).

За словами Ф.Хайєка, “уява, що наш колективний розум досяг висот, де ми вже можемо замінити саморегулюючий процес свідомим керівництвом, виявилася насправді лише ілюзією”.

Диктатура пролетаріату

Якщо ліквідована приватна власність, і всі продуктивні сили знаходяться у власності держави, то її значення різко зростає. Держава вже безумовно не “нічний вартовий”, а інститут, що бере на себе керування практично всіма аспектами суспільного життя. Це свідчить про фактичну відмову від демократії.

На думку класиків, між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого в друге, цьому періоду відповідає політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, окрім революційної диктатури пролетаріату.

За словами А.Токвіля, “Демократія розширює сферу індивідуальної свободи, соціалізм її обмежує. Демократія визнає найвищу цінність кожної окремої людини, соціалізм перетворює кожну людину в просте знаряддя, в цифру. Демократія й соціалізм не мають між собою нічого спільного, крім одного слова: рівність. Але помітьте і тут відмінність: демократія прямує до рівності в свободі, тоді як соціалізм – до рівності в примушенні та рабстві”.

Таким чином, двом найважливішим важелям прогресу марксизм-ленінізм не знайшов місця в майбутньому і взагалі принизив їхнє історичне значення – ринку (тож і приватній власності, конкуренції) і демократії. Саме вони складають підвалини сучасного суспільства.

Сутність та основні характеристики адміністративно-командної системи

Неринкова система господарювання, що була створена в соціалістичних країнах, мала багато різних назв: планово-централізована, командна, адміністративно-командна, навіть “економіка дефіциту” (за влучним висловом Я.Корнаї). Кожна назва зі свого боку розкриває сутність системи.

Хоча революція сталася не за марксистським сценарієм, на практиці намагалися реалізувати саме положення марксистської теорії. Економічною основою системи було абсолютне панування державної власності й централізоване (директивне) планування.

Планування

На відміну від ринкового господарства, що розвивається стихійно, регулюється попитом і пропозицією, в адміністративно-командній системі є центр, який забезпечує єдине керування, створює єдиний план, тобто визначає, що робити (перше питання економічної системи). Економічні плани в СРСР приймалися на вищому форумі правлячої партії і вищим законодавчим органом країни (зрощення політичної, виконавчої і законодавчої гілок влади є однією з головних ознак тоталітаризму). План набував форми закону, тож його невиконання тягнуло за собою адміністративно-карну і партійну відповідальність.

Обсяг виробництва визначався виключно величиною наявних ресурсів, а виробничі результати, що були досягнуті на попередньому етапі, визначали обсяги майбутніх періодів (планування від досягнутого). Здійснювалося “виробництво заради виробництва” – орієнтація на кількісне зростання, надмірні інвестиції в I підрозділ суспільного виробництва.

Розміщення ресурсів

Вирішення другої проблеми економічної системи (як робити, з яких ресурсів?) також бере на себе держава. Відомо, що в ринковій економіці рішення приймається самими виробниками в залежності від цін на ресурси. “В соціалістичному суспільстві, де існує лише один керуючий (держава), немає ні цін на чинники виробництва, ні економічного розрахунку. Підприємця в капіталістичному суспільстві чинник через свою ціну застерігає: ”Не чіпай мене, я призначений для задоволення іншої, більш нагальної потреби”. При соціалізмі ці чинники виробництва німі” (Л. Мізес).

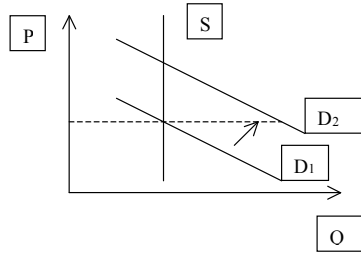
Відповідно директивному плановому завданню підприємству надавалися безкоштовні ресурси й фонд заробітної платні. Надання ресурсів безкоштовно або за символічну ціну неминуче сприяло їхньому нераціональному, марнотратному використанню.

Враховуючи ці особливості, можна сказати, що в командній економіці фактично не існувало ринків праці, землі і капіталу. Не існувала і така принципова категорія економіксу як альтернативні витрати: у директорів соціалістичних підприємств не було можливості вибору та взагалі витрати неможливо було розрахувати.

Положення підприємств

В умовах командної економіки фактично не існує такого чинника виробництва як підприємницькі здібності, оскільки держава регулює всю господарську діяльність і підприємство втрачає автономність. Майже всі підприємства в СРСР були державними. Навіть діяльність колгоспів (формально кооперативної форми власності) фактично регулювалася центральними органами.

Підприємства діяли в умовах “м’яких бюджетних обмежень” (Я.Корнаї), тобто ризик, прибутки і збитки переносилися на суспільство в цілому. Збитки

Це явище було постійним супутником командної економіки. Так звані стабільні ціни начебто давали підстави пишатися відсутністю інфляції. Але дефіцит товару означає труднощі перетворення грошей на товар, зростання грошової маси в країні – тож фактично є формою інфляції (прихованої).

Іншим наслідком дефіциту в командній економіці були вимушені заощадження, що тягли за собою незацікавленість в праці.

Відсутність стимулів, примушення до праці

В ринковій економіці конкуренція забезпечує дієвість стимулів до праці (так званий економічний примус). На відміну від неї, в командній економіці центр привласнював вироблену продукцію і конкуренція замінювалася соціалістичним змаганням – втрачався сенс краще працювати. Хоча в командній економіці залишалися матеріальні стимули, вимушені заощадження підривали систему заохочення.

Якщо не працювали матеріальні стимули, їх доводилося замінювати примусом до праці. На практиці це реалізовувалося за допомогою ідеології вкупі з політичними репресіями. Іншим видом примусу була аграрна система. Доволі значну частину народного господарства складала табірна економіка.

Тіньова економіка

Феномен тіньової економіки знайомий всім розвинутим країнам світу. Але на відміну від країн з ринковою економікою, адміністративно-командна система мала джерело, що постійно підпитувало розвиток тіньової економіки – хронічний дефіцит.

В Радянському Союзі тіньова економіка досягла величезних масштабів. За підрахунками економістів, в другій половині 80-х років в суспільному секторі народного господарства було зайнято близько 130 млн. людей, в тіньовій економіці – 40 – 50 млн. Хоча ці дані вже не вражають на тлі сучасної статистики країн з перехідною економікою. В деяких з них (в тому числі, в Україні) тіньова економіка за обсягом приблизно дорівнює офіційній.

Бартерна торгівля і неконвертована валюта

Взагалі проблему дефіциту товарів можна було вирішити за допомогою імпорту, але в адміністративно-командній системі навіть до цих питань підходили з точки зору ідеології. Торгівельні партнери поділялись на соціалістичних, капіталістичних та тих, що розвиваються.

З 1920 р. фактично проводилася політика автаркії, незважаючи на налагодження певних торгівельних зв'язків із західними країнами по мірі встановлення дипломатичних стосунків. В 1949 р. була створена Рада Економічної Взаємодопомоги. Але торгівля навіть з соціалістичними країнами відбувалася на бартерній основі. Природно, що бартер обмежував торгівельні можливості і країни не отримували користі від порівняльних переваг.

Співставлення внутрішніх і зовнішніх цін здійснювалося на основі обмінного курсу, що був встановлений також довільно, чисто вольовим рішенням.

Ознаки соціалістичного господарювання в сучасній змішаній економіці

Командна і ринкова економіки розглядаються як антиподи. Але хоча командна економіка залишила в історії приклад безумовно нераціональної системи господарювання, ринкова безперечно має свої вади. Практика свідчить, що країни з ринковою економікою досягають набагато вищого рівня добробуту населення (особливо це помітно, якщо порівнювати країни, що населені одним народом – Німеччину, Корею). Але не можна не помітити, як суттєво змінилася протягом ХХ ст. ринкова економіка. Більшість цих змін відбулася під впливом функціонування соціалістичної економіки.

За висловом П.Чаадаєва, “соціалізм переможе не тому, що він правий, а тому, що не праві його супротивники”. Соціальна спрямованість, гуманність, що несе з собою соціалістична ідея, повинні зайняти почесне місце в суспільстві, що має підмурком змішану економіку.

Для країн з розвинутою економікою сьогодні притаманне державне регулювання на макrorівні й одночасне посилення планового регулювання в межах фірми. Сучасні фірми вже не працюють на невідомий ринок. Ринок, де панувала “невидима рука”, перетворився в прямі контрактні та коопераційні зв'язки господарчих суб'єктів. Змінюється ринкова стратегія – завдяки маркетингу відбувається передбачення і свідоме формування суспільних потреб.

Сучасне ринкове господарство, таким чином, є сумішшю плану й ринку. План визначає стратегію розвитку, реалізацію суспільних інтересів, на долю ринку лишаються тактичні задачі, хоча він не припиняє виконувати функцію “творчого руйнування” (Й.Шумпетер). Інших рис набуває план – гнучкості, варіантності (має місце вже індикативне планування).

Перевірте себе, чи засвоїли Ви терміни та категорії: централізована економіка, планування, демократія, диктатура, бюджетні обмеження, фіксовані ціни, дефіцит, прихована інфляція, примус до праці, тіньовий ринок.

Перевірте себе, чи уявляєте Ви, який внесок зробили в цей розділ економічної теорії: К.Маркс, Е.Бернштейн, К.Каутський, В.І.Ленін.

Питання для самоконтролю

1. Чому, на вашу думку, сталося так, що К. Маркс був чудовим критиком, але поганим пророком?
2. Чим можна пояснити існування декількох течій в марксизмі в ХХ ст.?
3. Дайте стисло відповідь, як на питання «Що?», «Як?», «Для кого?» відповідали в СРСР.
4. “Пиво продається лише членам профспілки” – що саме визначає держава в цьому випадку?
5. Як на вашу думку, чому авторитарно-бюрократична система встановилася саме в СРСР?
6. Що заважає складанню ідеального плану для всієї країни?
7. В народному господарстві двох країн з різними економічними системами:
 - відбувається збільшення попиту на джинси;
 - винахід нової технології дає змогу розширити виробництво кишенькових калькуляторів.Поясніть, як в ринковій та командній економіці:
 - відбувається узгодження виробництва і потреб;
 - що спонукає виробників збільшувати пропозицію?
8. Поясніть тезу Я. Корнаї, сформульовану в 70-ті роки: «В капіталістичних країнах завжди в дефіциті гроші і надлишок товарів, а в соціалістичних країнах - дефіцит товарів і надлишок грошей». Чому перший випадок набагато кращий?
9. Економіка СРСР будувалася за принципом обложеного табору - все можемо виробляти самі. Які принципи економіки, її закони та механізми в наслідок цього не використовувалися і до чого це призводило?
10. За словами одного західного бізнесмена, «капіталізм - це коли кожен може відкрити власний магазин; комунізм - це коли ніхто не може відкрити власний магазин; соціалізм - це коли тільки я можу відкрити власний магазин». Прокоментуйте цей афоризм.

Для тих, у кого є час поміркувати:

1. Як на Вашу думку, чому створення суспільства за принципами зрівняльності (за рецептами утопістів) неминуче веде до виникнення диктаторських режимів і насильства над людьми з боку держави?

2. Як Ви думаете, чому свою працю про соціалістичний шлях розвитку Ф.Хайєк назвав «Дорога до рабства»? Його аргументи? Чи згодні Ви з ним?